

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΕΝΑ ΙΔΕΟΛΟΓΗΜΑ Ή ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ;

Νίκος Γραμματικός, υπ. διδάκτωρ Παν/μίου Κρήτης
Δημήτρης Κατσορίδας, ειδ. επιστήμονας, συνεργάτης ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

1. Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας ανάλυσης είναι να παρουσιαστούν οι τάσεις της σύγχρονης ελληνικής διανόησης, όσο αφορά στο θέμα της παγκοσμιοποίησης. Δύο είναι τα μεθοδολογικά κριτήρια με τα οποία διαχωρίζονται οι τάσεις αυτές. Το πρώτο είναι η θέση που λαμβάνεται στο ερώτημα της ύπαρξης ή όχι της παγκοσμιοποίησης και το δεύτερο, αν η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια νομοτελειακή εξέλιξη (δηλαδή μη αναστρέψιμη) του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος.

Ο παραπάνω μεθοδολογικός διαχωρισμός καταγράφει κατά βάση τρία ρεύματα. Το πρώτο, που υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια υπαρκτή νομοτελειακή τάση, το δεύτερο ρεύμα, το οποίο αν και αναγνωρίζει την ύπαρξη της παγκοσμιοποίησης, εντούτοις υποστηρίζει ότι αυτή είναι δυνατό να ελεγχθεί ως προς τις αρνητικές της συνέπειες, και ένα τρίτο που υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί λιγότερο ή περισσότερο ένα μύθο.

Ο επόμενος στόχος είναι η παρουσίαση του παραπάνω δεύτερου ρεύματος, όπου θεωρείται σήμερα το κυρίαρχο πολιτικά και κοινωνικά και το οποίο κατέχει ένα επί πλέον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: προβάλλεται από τη μερίδα αυτή της ελληνικής διανόησης, που ταυτόχρονα συμμετέχει σε μεγάλο βαθμό στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας στην χώρα μας ή σχετίζεται άμεσα με τη χάραξη των πολιτικοοικονομικών κατευθύνσεων.

Έτσι, πέρα από μια σύντομη διερεύνηση των διαφορετικών προσεγγίσεων της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης», ουσιαστικά το εν λόγω κείμενο επιχειρεί να παρουσιάσει τους τρόπους με τους οποίους η «παγκοσμιοποίηση» ως ιδεολογία μετατρέπεται σε εργαλείο που σχετίζεται με την ιδεολογική κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, προωθεί την ιδεολογική και πολιτική αποδυνάμωση των αντιτιθέμενων ομάδων στην εφαρμοζόμενη νεοφιλελεύθερη πολιτική και εγκλωβίζει ή πειθαρχεί τις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις που αντιτάσσονται στην επέκταση της πολιτικής δύναμης του κεφαλαίου.

1.1. Έννοια και ορισμός

Η «παγκοσμιοποίηση» ως όρος, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και την αρθρογραφία των τελευταίων ετών, εμφανίζεται με ερμηνείες που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς την ουσία και τα χαρακτηριστικά. Κύριο στοιχείο του όρου είναι η επισημονική γενικότητα που φτάνει τα όρια της ασάφειας¹. Όπως αρκετοί τονίζουν, οι απόψεις και οι απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι παγκοσμιοποίηση;» λαμβάνουν διαφορετικές απαντήσεις ως προς την ένταση, τη μορφή και το περιεχόμενο, ενώ οι απόπειρες εξαγωγής ενός ορισμού της έννοιας ποικίλλουν. Σε τελική ανάλυση η έννοια φτάνει στο σημείο να συμπεριλαμβάνει «τα πάντα». Η ασάφειά της γεννά παρερμηνείες, επιτρέπει τη χρήση της από διάφορες αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις και απόψεις, ενώ κοινωνικά και πολιτικά πλάθει φαντάσματα, πεποιθήσεις και στερεότυπα. Με μια φράση, πλάθει ιδεολογήματα.

Η έννοια της «παγκοσμιοποίησης» χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει μια τάση πρωτοφανούς αύξησης της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970. Το γεγονός αυτό αντιμετωπίζεται ως μια νέα φάση της παγκόσμιας ιστορίας και οικονομίας, όπου η θεωρούμενη επανάσταση της τεχνολογίας (επικοινωνίες, πληροφορική κ.ά.) και η απελευθέρωση των αγορών δίνουν για πρώτη φορά τη δυνατότητα να ξεφύγει η διαδικασία συσσώρευσης και παραγωγής από τα στενά όρια του εθνικού χώρου. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι η τάση διαμόρφωσης μιας «παγκόσμιας οικονομίας» και κατ' επέκτασιν μιας «παγκόσμιας κοινωνίας», ή, όπως λέει ο Stanley Fischer (2000) του Δ.Ν.Τ., «Βρισκόμαστε στη διαδικασία δημιουργίας ενός κόσμου».

Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, στοιχεία της «παγκοσμιοποίησης» αποτελούν η «επανάσταση» της τεχνολογίας, το άνοιγμα των αγορών, το ξεπέρασμα του έθνους-κράτους (και ενίσχυση της επιρροής των διεθνών οργανισμών), ο διαρκώς αυξανόμενος ρόλος και η ενοποίηση της παγκόσμιας αγοράς (με κύριους φορείς το διεθνές κεφάλαιο, τις πολυεθνικές εταιρείες και την Ξένη Άμεση Επένδυση – Ξ.Α.Ε.), η οποία με τη σειρά της έχει, υποτίθεται, ομοιογενοποιητικές συνέπειες στο χώρο του πολιτισμού, της πολιτικής και της καθημερινής ζωής.

1. Η παρούσα προσπάθεια κωδικοποίησης των βασικών στοιχείων του όρου δεν παραβλέπει το παραπάνω σύνολο των ασαφειών. Κατά κύριο λόγο, ο στόχος είναι η παρουσίαση των σημείων εκείνων που θα αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης και κριτικής, άμεσα συνδεδεμένων με τις συνέπειες που έχουν στην πραγματικότητα.

2. «Παγκοσμιοποίηση» και τάσεις της σύγχρονης διανόησης στην Ελλάδα

2.1. Άποψη πρώτη: Η «παγκοσμιοποίηση» ως μια ανεξέλεγκτη πραγματικότητα

Ένα μέρος της ελληνικής διανόησης βλέπει στο «όνομα» της «παγκοσμιοποίησης» την υπαρκτή και αναπόφευκτη πορεία προς την παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση των αγορών. Όπως λέει ο Γ. Ζανιάς (2000), «Στη διεθνή οικονομία, έχουν, καιρό τώρα, απελευθερωθεί δυνάμεις οι οποίες οδηγούν στη δημιουργία μιας μεγάλης παγκόσμιας αγοράς».

Η άποψη αυτή κυριαρχείται από τα επιχειρήματα των νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων για την οικονομία και την κοινωνία. Αναγνωρίζει δε στην «παγκοσμιοποίηση» την πραγματικότητα που δεν αποτελεί μια συνειδητή πολιτική επιλογή, αλλά κατά κύριο λόγο φυσιολογικό επακόλουθο των αλματωδών εξελίξεων στις τεχνολογίες της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών, καθώς και της απελευθέρωσης των αγορών κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών. Σύμφωνα με τον Α. Ανδριανόπουλο, «... η παγκοσμιοποίηση δεν υπήρξε προϊόν μιας συνειδητής πολιτικής πρακτικής. Είναι φυσιολογικό συνακόλουθο των αλματωδών εξελίξεων στις τεχνολογίες της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών» (Α. Ανδριανόπουλος 2000).

Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης ισχυρίζονται ότι η τεχνολογία δίνει τέτοια ώθηση στην παραγωγή, που επιτρέπει την διασπορά της παραγωγής ανά τον κόσμο, τον εκμηδενισμό των εμποδίων του χώρου και του χρόνου και χαρακτηρίζεται από την αύξηση της παγκόσμιας κίνησης των κεφαλαίων, με κύριους «οδηγούς» τη μεγάλη αύξηση του παγκόσμιου εμπορίου, την Ξένη Άμεση Επένδυση και την πρωτοφανή μεγέθυνση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού τομέα.

Η οποιαδήποτε εφαρμογή προστατευτικών πολιτικών από την πλευρά των εθνικών κρατών αντιτίθεται στην παραπάνω πραγματικότητα και γι' αυτόν το λόγο θεωρείται αδιανόητη και επιζήμια για τα ίδια. Υπό το πρίσμα των αλλαγών αυτών, το κράτος χάνει την ικανότητα επιρροής που κατείχε στην οικονομία, ενώ η εναρμόνιση με τους θεσμούς και τις πρακτικές που η ελεύθερη αγορά επιβάλλει για τον κρατικό τομέα, τις χρηματαγορές, την οικονομική και νομισματική πολιτική κ.ά. εμφανίζεται ως μονόδρομος.

Όσον αφορά τις αρνητικές συνέπειες της «παγκοσμιοποίησης», όπως στο παράδειγμα των χωρών της Αφρικής, της Νοτιανατολικής Ασίας και της αυξανόμενης ανεργίας στην Ε.Ε. ή στην Ελλάδα, υποστηρίζεται πως αυτά τα γεγονότα αποτελούν το κόστος προσαρμογής της μετάβασης στις νέες συνθήκες των ανοικτών αγορών και είναι δυνατό να ξεπεραστούν. Επίσης, ισχυρίζονται ότι πολλά από αυτά τα προβλήματα αποτελούν αρνητικές συνέπειες των παλαιότερα εφαρμοσμένων πολιτικών και οικονομικών επιλογών.

2.2. Άποψη δεύτερη: Η «παγκοσμιοποίηση» ως μια ελέγξιμη πραγματικότητα

Μια δεύτερη θέση για την «παγκοσμιοποίηση» περιλαμβάνει μια μεγάλη –πιθανότατα τη μεγαλύτερη– μερίδα της διάνοησης, που αποτελείται από ετερόκλητους ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους (νεοφιλελεύθερους, σοσιαλδημοκράτες, συνδικαλιστές, εκπροσώπους της Εκκλησίας, εθνικιστές κ.ά.). Το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ομάδα αυτή είναι ότι εμπεριέχει το μέρος εκείνο της διάνοησης που αποτελεί ταυτόχρονα την κυρίαρχη πολιτική και κυβερνητική ελίτ.

Αυτή η προσέγγιση αποδέχεται την ύπαρξη της παγκοσμιοποίησης ως πραγματικότητας του σύγχρονου διεθνούς οικονομικού συστήματος, καθώς επίσης τα επιχειρήματα για το ρόλο της τεχνολογίας και τις συνέπειες της «ανεπιστρεπτί» απελευθέρωσης των αγορών και της χρηματιστηριακής παγκοσμιοποίησης. Όπως ο Δ. Δημητράκος (1998) αναφέρει, «Οι αντίπαλοι της παγκοσμιοποίησης δεν θέλουν να εννοήσουν ούτε το ανεπίστροφο ούτε τον αναγκαίο χαρακτήρα της. Κυρίως δεν αντιλαμβάνονται ότι στην εποχή του κυβερνοχώρου η ίδια η έννοια του "κρατικού ελέγχου" πάνω σε ορισμένες διαδικασίες είναι αναχρονιστική». Ο ίδιος, επίσης, υποστηρίζει ότι «...η παγκοσμιοποίηση έχει μια αυτόνομη δυναμική που είναι εμφανής στις αλλαγές που πραγματοποιούνται στις συνειδήσεις των περισσότερων ανθρώπων» (Δ. Δημητράκος 2000). Από άλλη θέση, βέβαια, ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2000β), αποδεχόμενος κι αυτός την έννοια της παγκοσμιοποίησης, υποστηρίζει ότι τη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται σήμερα τη χαρακτηρίζουν «...η Μετα-νεωτερικότητα, η Ολιστικότητα και η Παγκοσμιοποίηση». Επίσης, ο Α. Αλαβάνος, ευρωβουλευτής του Συνασπισμού, σχετικά με την παγκοσμιοποίηση λέει ότι «...είναι παράγωγο της ηφαιστειακής τεχνολογικής έκρηξης...» και ότι «...μπλοκάρει το εθνικό κράτος ακόμη και εντός των συνόρων...» (Γαλιάτσος & Βρανάς 2000).

Η διαφοροποίηση σε σχέση με την πρώτη προσέγγιση έγκειται στο ότι, ενώ αναγνωρίζει την παγκοσμιοποίηση ως μια πραγματικότητα, τείνει προς την πεποίθηση ότι πολλές από τις αρνητικές της συνέπειες είναι δυνατό και πρέπει να ελεγχθούν. Όπως δηλώνει ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης (2000α), «Σήμερα η παγκόσμια αγορά συνυπάρχει με μια παγκόσμια κοινωνία που νιώθει την ανάγκη θέσπισης κανόνων. Την ανάγκη δημιουργίας ενός πολιτικού και κοινωνικού αντίβαρου απέναντι στην παγκοσμιοποιημένη οικονομική αλληλεξάρτηση». Θεωρητικά αυτή η άποψη αποστασιοποιείται από το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα ότι οι «δυνάμεις της αγοράς» κάνουν πάντα την αποδοτικότερη κατανομή των παραγωγικών πόρων και αναγνωρίζεται ότι πράγματι υπάρχουν αρκετές αρνητικές συνέπειες ως αποτέλεσμα της απελευθέρωσης των εθνικών αγορών και της έντασης του παγκόσμιου ανταγωνισμού.

Οι δύο αυτές διαπιστώσεις διαμορφώνουν την πεποίθηση ότι παρά την απελευθέρωση των αγορών και προϋποθέτοντας, πάντα, την παγκοσμιοποίηση ως απτή πραγματικότητα, υπάρχει μια σχετική δυνατότητα ελέγχου, ρύθμισης και παρέμβασης των παρενεργειών και των πιέσεων που η «παγκοσμιοποίηση» ασκεί (ό-

πως η φτώχεια, η ανεργία, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η ανισότητα πλούτου κ.ά.), ώστε να μετριαστούν οι αρνητικές της συνέπειες σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, με τη χρήση θεσμών όπως του κράτους, της κοινωνίας των πολιτών κ.ά. Σύμφωνα με τον Ν. Χριστοδουλάκη (1999β), για την αποφυγή των αρνητικών συνεπειών της αγοράς «... πρέπει να σχεδιάζεται και να εφαρμόζεται στρατηγική πολιτικής προσαρμογής απέναντι στην παγκοσμιοποίηση».

2.3. Άποψη τρίτη: Η «παγκοσμιοποίηση» ως ιδεολογία

Απέναντι στις δύο κυρίαρχες απόψεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στον κόσμο, ένας αυξανόμενος αριθμός αντίθετων φωνών διατυπώνει μια διαφορετική προσέγγιση της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης», του ρόλου της και της πραγματικότητας του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Αυτή η άποψη προβάλλει μια ερμηνεία της έννοιας που συγκλίνει προς την αναγνώρισή της ως ιδεολογήματος.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, η τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου δεν είναι κάτι που εμφανίστηκε για πρώτη φορά μετά το 1970, ούτε είναι μια τάση μη αναστρέψιμη. Όπως λέει ο Κ. Βεργόπουλος (1999, 24) για την παγκοσμιοποίηση, «... στην εποχή μας δεν αποτελεί κάποια ιστορική καινοτομία ούτε κάτι το μη αναστρέψιμο ιστορικά». Η τάση απελευθέρωσης των αγορών, που κυριάρχησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αποτελεί μια εγγενή τάση του κεφαλαίου που παρατηρείται και στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ίδιο υποστηρίζεται από τον Κ. Μελά (2000, 19), τον Σ. Σακελλαρόπουλο (2000, 21-22) κ.ά., ενώ ο Γιάννης Μηλιός (1997) επισημαίνει ότι η περί «παγκοσμιοποίησης» συζήτηση της δεκαετίας του 1990 δεν προσθέτει τίποτε καινούργιο στη θεωρία της διεθνούς οικονομίας και του κράτους, καθώς η αντίληψη πως η διεθνής οικονομία αποτελεί μια ενιαία κοινωνικοοικονομική δομή με ενδοφείς νόμους εξέλιξης (της οποίας απλά τμήματα αποτελούν οι εθνικές οικονομίες και τα κράτη), διατυπώθηκε ήδη κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, για να ερμηνεύσει τις αιτίες της αποικιοκρατικής πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Η ίδια αντίληψη αποτέλεσε συστατικό στοιχείο των μεταπολεμικών θεωριών «μητρόπολης-περιφέρειας», αλλά και του «σοβιετικού μαρξισμού». Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι, ενώ τις παλαιότερες προσεγγίσεις χαρακτήριζε κυρίως η θεωρητική αντιφατικότητα και η «οικονομίστικη» διαστρέβλωση της μαρξιστικής θεωρίας, τις σύγχρονες νοηματοδοτεί πρωτίστως η απολογητική τους διάθεση απέναντι στην καπιταλιστική εξουσία.

Κατά συνέπεια, η απελευθέρωση των αγορών και η διεθνοποίηση των οικονομικών αποτελούν μια εγγενή τάση του καπιταλιστικού συστήματος, που, όμως, έχει όρια τα οποία καθορίζονται από τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας και τη γεωγραφικά περιορισμένη ισχύ της (Ε.Ε., Η.Π.Α. και Ιαπωνία).

Η τεχνολογία και η κατεύθυνση που σήμερα έχει λάβει, αντιμετωπίζεται ως συνειδητή επιλογή που καθορίζεται από τις ανάγκες της καπιταλιστικής παραγωγής,

απορρίπτοντας την έννοια της «ουδετερότητάς» της, σε σχέση με τις κατευθύνσεις που λαμβάνουν οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Ο Κ. Μελάς (1999, 97) λέει: «Η τεχνολογία δεν είναι μια διαδικασία πολιτικά ουδέτερη... δεν λειτουργεί ανεξάρτητα και αυτόνομα μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία. Δεν έχει "υπόσταση"». Αυτό σημαίνει πως η μορφή και η κατεύθυνση που σήμερα λαμβάνει η τεχνολογία δεν είναι κάτι που επιβάλλεται στην παραγωγή και στην κοινωνία, αλλά μια συνειδητή επιλογή και άρα αναστρέψιμη. Επίσης, η εισαγωγή της τεχνολογίας στην παραγωγή δεν είχε ως αποτέλεσμα μια τέτοια αύξηση της παραγωγικότητας, γεγονός που θα δικαιολογούσε το επιχείρημα της «γέννησης μιας επανάστασης».

Ο ρόλος του κράτους παραμένει το βασικό μέσο ανάπτυξης και σημείο αναφοράς της οικονομίας, που δίχως να χάνει τη δύναμή του αναπροσαρμόζει τις λειτουργίες του στις ανάγκες που η σύγχρονη μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής επιβάλλει, αναπροσαρμόζει τη φορολογική του βάση (αυξάνοντας τη φορολογία στην εργασία), αυξάνει τις επιδοτήσεις προς το κεφάλαιο, αυξάνει τις δημόσιες δαπάνες (κυρίως μέσω της αύξησης των κοινωνικών μεταβιβάσεων) και θεσπίζει έμμεσα μέτρα προστατευτισμού της εθνικής οικονομίας (Τομπάζος 1999).

Κατά συνέπεια, τα μεγέθη και οι εξελίξεις στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής και του πολιτισμού δεν επιβεβαιώνουν τη διαμόρφωση ενός «παγκόσμιου χωριού» (global village) με παγκόσμιες αξίες (global values).

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον πολιτικό χαρακτήρα των εξελίξεων (μακριά από την ουδετερότητα που η έννοια της «παγκοσμιοποίησης» και το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα προτάσσουν για την τεχνολογία, το κράτος, την οικονομία, την άνιση ανάπτυξη και τα μονοπώλια), στοιχειοθετώντας με αυτό τον τρόπο την άποψη περί ιδεολογήματος και όχι μιας απτής πραγματικότητας (Κατσορίδας 1999).

Τελικά, η πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται ως «παγκοσμιοποίηση» δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά ένα μύθο, αφού αυτό που παρατηρείται είναι:

1. Μια περιορισμένη διεθνοποίηση των αγορών της τριάδας, δηλαδή της Ε.Ε., των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας,
2. μια σημαντική αναδιανομή πλούτου ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης της δύναμης του κεφαλαίου και της μείωσης της δύναμης της εργασίας στις ανά τον κόσμο χώρες,
3. η χειροτέρευση των ανισοτήτων, τόσο ανάμεσα στα κράτη, όσο και στο εσωτερικό των κρατών και, τέλος,
4. η επιδείνωση της αστάθειας του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος που φέρει σε κίνδυνο τη λειτουργία του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, θυμίζοντας την περίοδο του 1929.

3. Παγκοσμιοποίηση, ελληνική διανόηση και σύγχρονος πολιτικός λόγος

Η άποψη που κυριαρχεί στην ελληνική διανόηση αλλά και στον πολιτικό και οικονομικό κόσμο στην Ελλάδα σήμερα, συνδέεται με την άποψη που βλέπει την «παγκοσμιοποίηση» σαν μια αναπόφευκτη πραγματικότητα που πρέπει να ελεγχθεί. Το επόμενο ερώτημα που τίθεται είναι: πώς η ιδεολογία της «παγκοσμιοποίησης» εκφράζεται μέσα από την πολιτική εξουσία και ποιος ο ρόλος της διανόησης;

Η ομάδα της ελληνικής διανόησης που υποστηρίζει και προωθεί την παραπάνω άποψη χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι συμμετέχει άμεσα στη χάραξη της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής ή ασκεί και εφαρμόζει μέρος της πολιτικής αυτής (γεγονός, βέβαια, που δεν αποτελεί κάποια πρωτοτυπία του ελληνικού χώρου). Ανώτερα και ανώτατα στελέχη της κυβέρνησης, της Εκκλησίας, των πολιτικών κομμάτων, των συνδικάτων κ.τ.λ. αποτελούν, ταυτόχρονα, μέλη μιας ευρύτερης ομάδας διανόησης, με ιδιότητα είτε ακαδημαϊκού είτε άλλης. Το ενδιαφέρον εστιάζεται περισσότερο σε μια ομάδα, που πέρα από ένα ρόλο κυρίαρχης ακαδημαϊκής ελίτ κατέχει και τον ευρύτερο ρόλο της κυρίαρχης πολιτικής και κυβερνητικής ομάδας.

Επίσης, χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής είναι ότι η χρήση της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης» λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο, όπου στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης κυριαρχούν οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις.

3.1. Η χρήση του όρου «παγκοσμιοποίηση» & το σύνθημα της «προσαρμογής»

Μια προσεκτική μελέτη της καθημερινής χρήσης της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης» φανερώνει πως η λέξη χρησιμοποιείται κατά κόρον για την απόδοση σ' αυτήν της ευθύνης για τα περισσότερα σύγχρονα προβλήματα: από την οικονομία μέχρι τον πολιτισμό και τη θρησκεία, καθώς επίσης και την επιβολή ή μη συγκεκριμένων πολιτικών. Οποιαδήποτε αναφορά και για οποιοδήποτε θέμα, σήμερα, σχετίζεται με την «παγκοσμιοποίηση». Το ασαφές περιεχόμενό της αφήνει ελεύθερο το πεδίο της χρήσης του εν λόγω όρου από «όλους και για όλους». Αυτό σημαίνει ότι αποδίδεται σε μια έννοια δίχως σαφή ορισμό, ένα πολιτικό, εθνικό, κοινωνικό ή οικονομικό πρόβλημα και μια αντίστοιχη λύση. Η χρήση της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης» ανάγει οποιοδήποτε πρόβλημα σε ένα «σκοτεινό, ασαφή και ακατανίκητο κόσμο»: αυτόν όπου οι υποτιθέμενοι «φυσικοί νόμοι» της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας κυριαρχούν.

Στην κυρίαρχη πολιτική και ακαδημαϊκή σκηνή στην Ελλάδα, σήμερα, διαμορφώνονται δύο βασικά συμπεράσματα όσον αφορά το λόγο περί «παγκοσμιοποίησης». Το πρώτο είναι ότι δηλώνεται ξεκάθαρα πως η «παγκοσμιοποίηση» είναι μια αδιαμφισβήτητη και αναπότρεπτη πραγματικότητα. Ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης (2000β) γράφει: «Κάποιοι την αντιμετωπίζουν ως να ήταν επικτή η αποτροπή της...» Επίσης, ο Ν. Χριστοδουλάκης (1999β) λέει ότι η παγκοσμιοποίηση είναι «...μια ακα-

ταμάχητη και μη αναστρέψιμη διαδικασία», οπότε θα πρέπει «να σχεδιάζεται μια πολιτική προσαρμογής». Η άλλη θέση που διατυπώνεται είναι ότι η παγκοσμιοποίηση είναι δυνατό να ελεγχθεί και πως η πολιτική εξουσία παραμένει ισχυρή και κυρίαρχη απέναντι στην ένταση της οικονομικής αλληλεξάρτησης. Πάλι ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης (2000β) εμφανίζεται αντίθετος με την «...άποψη για τη μη ελέγξιμη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς, για τη δήθεν αδυναμία της πολιτικής να αντιδράσει στην παγκοσμιοποίηση», και συνεχίζει λέγοντας ότι «μπορούμε να κάνουμε προσαρμογές και να ξεπεράσουμε τα προβλήματα».

Η εφαρμογή ή μη συγκεκριμένων μέτρων από την πλευρά της κυβερνητικής εξουσίας χρησιμοποιεί τη δικαιολογία ότι η «παγκοσμιοποίηση», πέρα από υπαρκτή, είναι και «ακατανίκητη», οπότε η ανάγκη δράσης, εφαρμογής περιορισμών κ.ά. περιορίζεται από τις «αόρατες δυνάμεις της αόριστης παγκοσμιοποίησης». Κατά συνέπεια, η ύπαρξη της «παγκοσμιοποίησης» επιβάλλει την «προσαρμογή». Το παρακάτω παράδειγμα αποσαφηνίζει αυτή την πρόταση. Ο υφυπουργός Οικονομικών Ν. Χριστοδουλάκης (1999α) έγραφε τα εξής: «...πρέπει να αποφύγουμε έτσι το υψηλό κόστος που θα είχε μια πλήρως εθνικοποιημένη πολιτική απασχόλησης και κοινωνικής στήριξης σε ένα περιβάλλον παγκοσμιοποίησης». Η μη επιδότηση του υψηλού κόστους μιας «εθνικοποιημένης πολιτικής απασχόλησης και κοινωνικής στήριξης» δεν περιορίζεται από την απροθυμία της κυβέρνησης και του ελληνικού κεφαλαίου να το στηρίξει, αλλά από το απαγορευτικό «περιβάλλον παγκοσμιοποίησης». Από την άλλη πλευρά, αυτό το «περιβάλλον παγκοσμιοποίησης» επιτρέπει στο κράτος να επιδοτεί το εγχώριο κεφάλαιο (γεγονός που το ονομάζει προσαρμογή ή εκουγχρονισμό ή οικονομική σύγκλιση) και να κρατά χαμηλά το μισθολογικό και το μη μισθολογικό κόστος (Η. Ιωακείμογλου 1999, ΙΝΕ/ΓΣΣΕ 2000), ξανά λόγω της «παγκοσμιοποίησης» και του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος που διαμορφώνει. Τελικά, και οι δύο πολιτικές αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Στην προκειμένη περίπτωση το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: υπάρχει η δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης στο πλαίσιο ενός «παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος»; Αν ναι, τότε τι είδους παρέμβαση είναι αυτή και υπέρ ποίου; Από το προαναφερθέν παράδειγμα φαίνεται ότι είναι δυνατόν η κυβερνητική εξουσία να παρεμβαίνει υπέρ του κεφαλαίου, δικαιολογώντας την πράξη της ως ανάγκη προσαρμογής στην «παγκοσμιοποίηση», ενώ ταυτόχρονα να αυτοαναιρεί ή να αρνείται την ικανότητα παρέμβασής της για τη βελτίωση των μισθών, αποδίδοντας ξανά την πράξη της αυτή στο «περιβάλλον παγκοσμιοποίησης».

Η χρήση του όρου «προσαρμογή» έρχεται να αντικαταστήσει τη χρήση παλαιότερων συνθημάτων που χρησιμοποιήθηκαν και από το κυβερνών κόμμα στην Ελλάδα, όπως αυτό της «αλλαγής». Βέβαια, η «προσαρμογή» προϋποθέτει την ύπαρξη κάτι καινούργιου, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι η «παγκοσμιοποιημένη οικονομία» και στην οποία καλούμαστε να προσαρμοστούμε. Δεν είναι τυχαίες, τα τελευταία χρόνια, η καλλιέργεια και η κυριαρχία των συνθημάτων περί «νέας οικονομίας», «νέας τεχνολογίας», «νέας τάξης», «νέας εποχής», «νέας Ελλάδας» κ.τ.λ.

Θα ήταν άλλωστε παράλογο να «προσαρμοστούμε» σε μια «παλαιά εποχή» και όχι σε μια «νέα».

3.2. Το περιεχόμενο των μύθων της «παγκοσμιοποίησης» και της «προσαρμογής»

Ποιες είναι, όμως, οι προτάσεις που στοιχειοθετούν τα χαρακτηριστικά του «νέου», όπως παραπάνω περιγράφηκε, και επιβάλλουν της έννοια της «προσαρμογής»;

3.2.1. Η τεχνολογική εξέλιξη

Η πρώτη πρόταση υποστηρίζει ότι η «παγκοσμιοποίηση», ως διαδικασία, καθοδηγείται από την τεχνολογική εξέλιξη που λειτουργεί ανεξάρτητα από πολιτικές αποφάσεις. Ο Α. Ανδριανόπουλος (2000) υποστηρίζει ότι η σύγχρονη παγκοσμιοποίηση «... δεν υπήρξε προϊόν μιας συνειδητής πολιτικής πρακτικής. Είναι φυσιολογικό συνακόλουθο των αλματωδών εξελίξεων στις τεχνολογίες της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών».

Μέσα από την καθημερινή αρθρογραφία² και τον πολιτικό λόγο επιβάλλεται, ως απόλυτα φυσική, η εξήγηση ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας και των επικοινωνιών είναι αυτή που γεννά το άνοιγμα των αγορών, την «παγκοσμιοποίηση», την ομογενοποίηση και την αδυναμία ελέγχου της εθνικής οικονομίας από την πλευρά του κράτους. «Η παγκοσμιοποίηση είναι ένα πολύ πιο σύνθετο φαινόμενο (σημ. συγγ. από την ιστορική τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου), που δημιουργήθηκε κυρίως από την τεχνολογική ανάπτυξη...», υποστηρίζει ο Ν. Χριστοδουλάκης (1999β).

Έτσι, η άποψη που υποστηρίζει την «παγκοσμιοποίηση ως πραγματικότητα» εμφανίζει τον «ανεξάρτητο» παράγοντα της τεχνολογίας ως την κινητήρια δύναμη για την «παγκοσμιοποίηση των οικονομιών», ως μια δύναμη που δρα και αναπτύσσεται «έξω» από την παραγωγή και την κοινωνία και που επιβάλλεται στη συνέχεια σε αυτές. Με αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται η αίσθηση μιας μυθικής παντοδύναμης συνιστώσας (της «παγκοσμιοποίησης» και της καπιταλιστικής παραγωγής), που κατακλύζει και ακινητοποιεί την κοινωνία, την πολιτική, τη συνδικαλιστική δράση, τη διατύπωση κοινωνικών και οικολογικών αιτημάτων και επιβάλλει ένα μόνο δρόμο: αυτόν της «προσαρμογής».

Βέβαια, το παραπάνω επιχείρημα είναι χωρίς βάση, διότι, όπως υποστηρίζει και ο Α. Λύτρας (2000, 45), «... οι μεγάλες τεχνολογικές μεταβάσεις που χαρακτηρίζουν τους τρεις τελευταίους αιώνες, με τις ωριμάνσεις και τις ανατροπές τους, συνδέονται απολύτως με την εξέλιξη του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας». Η τεχνολογία δεν είναι σε καμιά περίπτωση ανεξάρτητη από τις εξελίξεις στην παραγωγική διαδικασία. Η κατεύθυνση που παίρνει σήμερα, αποτελεί μια σχεδιασμέ-

2. Ο οικονομολόγος του MIT P. Krugman (1995, 337) χαρακτηρίζει την εξήγηση που δίνεται μέσα από την τεχνολογία για την παγκοσμιοποίηση ως «εξήγηση των δημοσιογράφων».

νη διαδικασία που εξυπηρετεί τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας. Άρα και η επίκλησή της ως ανεξάρτητου φορέα των αλλαγών δεν ευσταθεί.

3.2.2. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου

Το δεύτερο στοιχείο που προσδίδει το χαρακτήρα του «νέου» στη σύγχρονη πραγματικότητα, όπως προτείνει ο Κ. Μελάς (1999, 26), «πηγάζει μέσα από την ερμηνεία των αλλαγών που επήλθαν από την κατάρρευση των καθεστώτων του λεγόμενου υπαρκτού "σοσιαλισμού"». Άλλωστε, είναι γνωστά τα αποφθέγματα περί του «τέλους...».

Η μετάβαση από το ψυχροπολεμικό σύστημα στη λεγόμενη «νέα τάξη πραγμάτων» ακολουθήθηκε από τη διαμόρφωση της άποψης ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η ελεύθερη αγορά αποτελούν πλέον μοναδική επιλογή. Η νομιμοποίηση που αναζητήσε το κεφάλαιο στην προσπάθειά του για απελευθέρωση από τους περιορισμούς της μεταπολεμικής περιόδου, έκανε επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης μιας θεωρητικής κάλυψης, η οποία τελικά βρέθηκε στο ιδεολόγημα της «παγκοσμιοποίησης». Όπως γράφει ο Δ. Δημητράκος (2000), «Ούτε κομμουνιστικές ούτε τριτοκοσμικές χώρες έχουν ή είχαν ποτέ τη δυνατότητα να νικήσουν το καπιταλισμό, διότι δεν μπορούν να ανασχηματίσουν το παγκόσμιο δίκτυο οικονομικών σχέσεων που καθορίζεται από τη σύγχρονη βιομηχανική και επικοινωνιακή τεχνολογία». Η ιδεολογία του «νέου» σε συνδυασμό με τη μοιρολατρία της πτώσης αποτελούν πανίσχυρα όπλα στην παρουσίαση της σύγχρονης πραγματικότητας ως «αναπόφευκτης», «μοναδικής» και «αναντίρρητης».

3.2.3. Η διεθνής οικονομία

Παραμερίζοντας τις λίγες υπερβολικές θέσεις που υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας κοινής ηγεσίας που κυβερνά τον πλανήτη, η παγκόσμια οικονομία δεν είναι ενιαία ούτε βρίσκεται κάτω από μια «παγκόσμια παράταξη» (Ν. Καϊμάκης, 1998). Η κυρίαρχη άποψη, παρ' ότι δεν αποδέχεται την προαναφερθείσα θέση, εκφράζει το επιχείρημα της «πρωτοφανούς» ή «νέας» ανάπτυξης του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

Παρά τις διακηρύξεις περί της «πρωτοφανούς» ανάπτυξης της παγκόσμιας αγοράς, πολλοί είναι εκείνοι που αντιμάχονται την άποψη αυτή (Βεργόπουλος, 1999, Κατσουρίδας 1998, Μηλιός 2000, Σακελλαρόπουλος 2000, Τομπάζος 1999, Μελάς 1999 κ.ά.). Τα οικονομικά μεγέθη του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος δείχνουν ότι οι επενδύσεις κεφαλαίων και η κίνηση εμπορευμάτων είναι κατά κύριο λόγο ανάμεσα στις πιο αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού και ιδιαίτερα στο εσωτερικό των περιφερειακών ενώσεων, πράγμα το οποίο καταρρίπτει την ιδέα περί «παγκοσμιοποίησης» των οικονομιών. Ουσιαστικά, αυτό το οποίο υπάρχει είναι μια πόλωση μεταξύ των τριών βασικών οικονομικών ανταγωνιστών (Ε.Ε., NAFTA, ASEAN).

Αυτή η πόλωση ερμηνεύεται ως ένα από τα στοιχεία που αναγκάζουν τις χώ-

ρες να συμμετάσχουν στο παγκόσμιο εμπόριο, θέτοντας εκβιαστικά διλήμματα του τύπου: «συμμετοχή ή υπανάπτυξη;», «εσωστρέφεια ή εξωστρέφεια;» κ.τ.λ. Όπως δηλώνει ο Κ. Σημίτης (2000γ), «...το μέλλον της Ελλάδας εξαρτάται από τη θέση της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή και στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία». Σε αυτό το επιχείρημα συμβάλλει σημαντικά η κυριαρχία του μύθου της διάχυσης των θετικών αποτελεσμάτων της «παγκοσμιοποίησης» και της απελευθέρωσης των εγχώριων αγορών. Όπως τονίζει ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών Γ. Παπαντωνίου (2000α), «Η απελευθέρωση των αγορών συμβάλλει ουσιαστικά στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας».

Το εν λόγω επιχείρημα στην πράξη δεν επιβεβαιώνεται, διότι αυτό το οποίο φαίνεται είναι η χειροτέρευση της παραγωγικής θέσης αρκετών χωρών, όπως δείχνει στην ανάλυσή του ο Κ. Μελάς (1999, 36), και η ένταση των οικονομικών συγκρούσεων, όπως φαίνεται από το παράδειγμα της Συνόδου του Π.Ο.Ε. στο Σιάτλ³.

Το στοιχείο που επιμελώς παραλείπεται είναι ότι η τάση απελευθέρωσης των αγορών και έντασης του παγκόσμιου εμπορίου αγαθών, κεφαλαίων και υπηρεσιών είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής συγκεκριμένων νεοφιλελεύθερων πολιτικών στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στη δεκαετία του 1980. Η σύγχρονη πραγματικότητα δεν βασίζεται στις αδιευκρίνιστες ροπές της «παγκοσμιοποίησης» αλλά σε συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις. Ο σύγχρονος πολιτικός λόγος, αποφεύγοντας ηθελημένα την υπενθύμιση αυτή, αρκείται στο να τονίσει μόνο τη σημερινή πραγματικότητα, που από μόνη της είναι οφθαλμοφανής και αναντίρρητη. Όπως λέει ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης (1997), «...στις σημερινές συνθήκες ισχυρή μπορεί να είναι μόνο μια ανοιχτή οικονομία, πλήρως ενταγμένη στο περιφερειακό υποσύνολο της παγκόσμιας αγοράς, όπου γεωγραφικά συμβαίνει να ανήκει...».

Πώς, όμως, ο εξωτερικός ανταγωνισμός εισέρχεται στην ελληνική πραγματικότητα, πώς ερμηνεύεται και πώς χρησιμοποιείται; Στην απάντηση των ερωτημάτων αυτών κυρίαρχο ρόλο παίζει η έννοια της ανταγωνιστικότητας. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, μπροστά σε μια «αδιαφιλονίκητη πραγματικότητα» (αυτή της «παγκοσμιοποίησης»), που έχει «θετικά αποτελέσματα» για τους μετέχοντες, η Ελλάδα πρέπει να «προσαρμοστεί» στο διεθνή ανταγωνισμό, ώστε να αντλήσει τα προβλεπόμενα «θετικά αποτελέσματα».

Έτσι, οι «ανάγκες του εξωτερικού ανταγωνισμού» και της συμμετοχής της Ελλάδας σε αυτόν διαμορφώνουν ένα σύνολο επιχειρημάτων και επιβάλλουν μια σειρά πολιτικών. Γεννιούνται μύθοι που έρχονται σε αντινομία με σύγχρονες και έγκυρες οικονομικές αναλύσεις⁴. Έναν από αυτούς τους μύθους διατυπώνει και ο Κ. Σκαν-

3. Αυτό ακριβώς που έδειξε η εν λόγω Σύνοδος είναι οι βαθύτατες εθνικές διαφορές των επιμέρους κρατών μεταξύ τους, τα οποία μάλιστα δεν κατάφεραν να συντάξουν ούτε ένα κοινό κείμενο. Το ναυάγιο της Συνόδου έγινε διότι το κάθε κράτος προσπάθησε να υπερασπιστεί τα δικά του εθνικά συμφέροντα.

4. Για περισσότερα για τη σχέση μισθών και εξωτερικού εμπορίου βλ., Ruiz-Huerta Jesus, Martinez

δαλίδης, ισχυριζόμενος ότι «Είμαστε πια στην περίοδο του διακρατικού ανταγωνισμού των μισθών, που σημαίνει ότι η εργατική δύναμη των χωρών του τρίτου κόσμου συναγωνίζεται τους μισθούς και υποβαθμίζει το βιοτικό επίπεδο στις ανεπτυγμένες». Το συμπέρασμα που συνάγεται από αυτή την άποψη είναι ότι οι μισθοί πρέπει να παραμείνουν χαμηλοί, ώστε να μπορέσουμε «να ανταγωνιστούμε τον Άγγλο, τον Ολλανδό...» κ.ο.κ., σύμφωνα με τις γνωστές εκφράσεις. Όμως, η επικράτηση μιας τέτοιας άποψης μπορεί να καταδικάσει για πολύν καιρό την εργασία σε φτώχεια, να προικίσει το κεφάλαιο με υπερκέρδη και να επιτρέψει την αναδιάρθρωση των σχέσεων παραγωγής σε βάρος της εργασίας, με την αύξηση της μερικής απασχόλησης, της ευέλικτης εργασίας κ.τ.λ.

Ο Ν. Χριστοδουλάκης (1999α) γράφει: «Όπως μια υπερχρεωμένη οικογένεια δεν μπορεί ούτε τους υπερήλικους συγγενείς να φροντίσει ούτε να εξασφαλίσει το μέλλον των παιδιών της, έτσι και ένα υπερχρεωμένο κράτος δεν μπορεί να εφαρμόσει μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική και δεν μπορεί να επενδύσει στο μέλλον της νέας γενιάς». Πόσες φορές δεν έχουν ακουστεί τα –τουλάχιστον ατυχή– επιχειρήματα περί του «χρέους των παιδιών και των εγγονιών μας», αγνοώντας όλη τη μεταπολεμική περίοδο ανάπτυξης και το ρόλο που διαδραμάτισε το δημόσιο έλλειμμα στο να θέτει την οικονομία σε κίνηση;

Η κυριαρχία της πολιτικής επιλογής για δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα –μια επιλογή που αποτελεί, όπως ισχυρίζεται η κυρίαρχη άποψη, δείγμα «ορθοφροσύνης» και «αίτημα των διεθνών αγορών»– νομιμοποιεί ελάχιστα όρια ανεργίας, συντηρεί ένα άνεργο εργατικό δυναμικό, εν δυνάμει απασχολήσιμο, που, όπως γράφει ο Α. Λύτρας (2000, 121), διαδραματίζει «το ρόλο του μηχανισμού τιθάσευσης των κοινωνικών ομάδων που προσδιορίζονται από την εργασία».

Οι μόνιμες αναφορές στην παγκόσμια αγορά και στο ρόλο των διεθνών οργανισμών έρχονται να δικαιολογήσουν την απελευθέρωση των εγχώριων αγορών εργασίας, τις εφαρμοζόμενες αντιπληθωριστικές πολιτικές, τις πολιτικές λιτότητας, τις μελλοντικές ή υλοποιούμενες ιδιωτικοποιήσεις, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, την εγκατάλειψη του περιβάλλοντος στο βωμό του κέρδους κ.ά.

3.2.4. Ο ρόλος του κράτους: Η υλοποίηση της «προσαρμογής»

Ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης (1997) σε ομιλία του λέει τα εξής: «...Η ανάπτυξη όσο και η κοινωνική συνοχή ... κάνουν επιτακτική την ανάγκη ενός κράτους το οποίο είναι σε θέση να προωθήσει πολιτικές». Είναι αλήθεια ότι ο όρος «παγκοσμιοποίηση» για μια μερίδα ελλήνων διανοουμένων σημαίνει περιορισμό των ορίων των εθνικών κρατών με φορέα τις πολυεθνικές επιχειρήσεις και δημιουργία μιας ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας. Η άποψη αυτή συνυπάρχει με μια συστηματική προσπάθεια να τεκμη-

ριωθεί η ικανότητα της πολιτικής να επηρεάζει και να προσαρμόζει τις κρατικές λειτουργίες στις αλλαγές που επιβάλλει η «παγκοσμιοποίηση». Άρα η πολιτική, η κυβερνητική δράση, η κρατική παρέμβαση προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες και δεν τις παράγουν.

Η κυρίαρχη άποψη στον ελληνικό χώρο, σήμερα, δεν προβάλλει το τέλος του κράτους, αλλά την υποχρέωσή του να «προσαρμοστεί» στις συνθήκες της «νέας εποχής», της «νέας οικονομίας», να «εκουγχρονίσει τη δημόσια διοίκηση» κ.ά.

Οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι μέσω της «παγκοσμιοποίησης» ξεπερνιέται ο ρόλος του έθνους-κράτους προς όφελος ενός κόσμου χωρίς σύνορα, οργανωμένου από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, έχει ως συνέπεια να παραβλέπουν ότι στο σύγχρονο καπιταλισμό η επέκταση του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα και η ένταση του ανταγωνισμού δεν μπορεί να είναι παρά μόνο η σύγκρουση ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις για την κατάκτηση και το συνεχές μοίρασμα της παγκόσμιας αγοράς. Γι' αυτό, όσο εξαπλώνεται περισσότερο το κεφάλαιο, τόσο περισσότερο έχει ανάγκη το εθνικό κράτος για την προστασία του. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το ότι κάθε κράτος προσπαθεί να καταστήσει τον εθνικό του χώρο ανταγωνιστικό ως προς τους άλλους εθνικούς σχηματισμούς, ενισχύοντας με κάθε τρόπο τις παραγωγικές του μονάδες, προσελκύνοντας ταυτόχρονα ξένους επενδυτές.

Όπως και παραπάνω ειπώθηκε, σε μια «νέα εποχή» δεν είναι δυνατό να μην υπάρξει αναδιάρθρωση των κρατικών λειτουργιών και θεσμών. Το σημαντικότερο στοιχείο, κατά τη γνώμη μας, είναι όχι οι απόψεις περί του τέλους του κράτους, οι οποίες άλλωστε δεν φαίνεται να έχουν καμιά υπόσταση, αλλά οι προβαλλόμενες απόψεις περί της ανάγκης αναδιάρθρωσής του. Σε όλα τα κείμενα που ασχολούνται με το ρόλο του κράτους παρατηρούνται ορισμένα επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά. Το κράτος αναλαμβάνει την υλοποίηση των θεσμικών αλλαγών που πηγάζουν από τις αλλαγές στο σύγχρονο καταμερισμό εργασίας και που έντεχνα εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της «παγκοσμιοποίησης», της τεχνολογίας και της απελευθέρωσης των αγορών, όπως παραπάνω δείξαμε.

Για άλλη μια φορά, η ανάγκη «προσαρμογής» πηγάζει από την πίεση που ασκούν απρόσωπες διεθνείς αγορές, αόριστες παγκοσμιοποιητικές τάσεις και οι αυθύπαρκτες τεχνολογικές εξελίξεις. Όπως λέει πάλι ο Κ. Σημίτης (1997), «...έχουν ξεκινήσει προσπάθειες για τη διατύπωση μιας απάντησης στα προβλήματα της οργάνωσης της εργασίας, που προκύπτουν από την αναντιστοιχία της υπάρχουσας οργάνωσης εργασίας με τις νέες εξελίξεις στις τεχνολογίες και νέους τύπους παραγωγής». Οι θεσμικές αλλαγές στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας δεν θα ήταν δυνατό να υλοποιηθούν δίχως τον «μονόδρομο» της «προσαρμογής».

Η «προσαρμογή» και η δημιουργία αποτελεσματικού και ανταγωνιστικού δημόσιου τομέα προσανατολίζονται, κατά κύριο λόγο, στην παραχώρηση στην ιδιωτική σφαίρα οικονομικής δράσης όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους του δημόσιου χώρου. Ουσιαστικά, το ίδιο το κράτος παραχωρεί μέρος του χώρου που κατείχε, όπως επίσης και αλλάζει την ισορροπία που είχε διαμορφωθεί ως προς την αναδια-

νομή του πλούτου, δηλαδή του κοινωνικού προϊόντος. Δεν είναι διόλου τυχαία η διαρκής εμμονή των διεθνών οργανισμών σε συστάσεις τους προς την Ελλάδα όσον αφορά τις ιδιωτικοποιήσεις, ούτε ο τίτλος του άρθρου που προτείνει «Γρήγορες Ιδιωτικοποιήσεις για Χάρη των Ξένων Επενδυτών» (Αγγελής, 1999).

4. Επίλογος

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από δύο βασικά και αναντίρρητα γεγονότα. Το πρώτο είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε πραγματικές και βαθιές αλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας, που βέβαια σε καμιά περίπτωση δεν καταργούν τον καπιταλισμό. Πηγή αυτών των αλλαγών είναι οι συνειδητές επιλογές του κεφαλαίου όσον αφορά τις κατευθύνσεις που λαμβάνει η τεχνολογία και οι μορφές διοίκησης και διεύθυνσης της παραγωγής κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το δεύτερο χαρακτηριστικό, που ταυτόχρονα αποτελεί και συνέπεια του πρώτου, είναι ότι, επήλθε μια μεγάλη αλλαγή των ταξικών ισορροπιών υπέρ του κεφαλαίου και εις βάρος της εργασίας.

Υπό το πρίσμα αυτών των αλλαγών πρέπει να ερμηνευτεί ο ρόλος της έννοιας της «παγκοσμιοποίησης» και των αναγκαιοτήτων που γεννά για «προσαρμογή».

Το ερώτημα, επομένως, που τίθεται είναι το εξής: ποια σχέση έχουν μεταξύ τους η σύγχρονη καπιταλιστική πραγματικότητα, η πολιτική και η διάνοηση με το ιδεολόγημα της «παγκοσμιοποίησης»;

Η νομιμοποίηση που αναζήτησε το κεφάλαιο στην προσπάθειά του για απελευθέρωση από τους περιορισμούς της μεταπολεμικής περιόδου έκανε επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης μιας θεωρητικής κάλυψης, που τελικά βρέθηκε στο θεώρημα της «παγκοσμιοποίησης». Ο στόχος όλων όσων, θεωρητικά, υποστηρίζουν την έννοια της «παγκοσμιοποίησης» είναι να την παρουσιάσουν σαν μια μη αναστρέψιμη πορεία, η οποία αποτελεί τη «μοναδική» –εξωτερικά επιβαλλόμενη– επιλογή μιας κυβερνητικής πολιτικής. Κατά συνέπεια, ο «μονόδρομος» της «παγκοσμιοποίησης» σημαίνει «προσαρμογή». Όπως τονίζει ο Γ. Μηλιός (2000), η «παγκοσμιοποίηση»

«Αποτελεί ένα σύνολο δοξασιών και πεποιθήσεων, με βάση το οποίο δικαιολογεί και νομιμοποιεί η αστική πολιτική εξουσία, σε κάθε αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, αλλά ακόμη και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, την άσκηση μιας οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης. Μιας πολιτικής που αναδιανέμει το εισόδημα υπέρ της άρχουσας καπιταλιστικής τάξης, που αποδυναμώνει πολιτικά και διασπά την εργατική τάξη και τις συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις της, που καταργεί τα συλλογικά δικαιώματα και τις κατακτήσεις των εργαζομένων στο όνομα των "διεθνών επιταγών" για "πρόοδο της χώρας" και της ατομικότητας».

Όμως, ποια είναι η σχέση των εξελίξεων στην παραγωγική διαδικασία και στην πολιτική πράξη με την κυρίαρχη άποψη της ελληνικής διάνοησης;

Σήμερα, για παράδειγμα, η αστική ιδεολογική παρέμβαση χαρακτηρίζεται από τις αντιλήψεις του νεοφιλελευθερισμού, όπου σε συνθήκες αρνητικού συσχετισμού δυνάμεις για τις δυνάμεις της εργασίας, έχει κατορθώσει να επιβάλει το ιδεολόγημα της «παγκοσμιοποίησης». Αυτό σημαίνει ότι η ηγεμονία των νεοφιλελεύθερων απόψεων στην κοινωνία υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο οι κρατούντες, διάμεσου των διανοουμένων, έχουν κάνει αποδεκτή στο σύνολο της κοινωνίας την ιδεολογία της άρχουσας τάξης, η οποία μέσω της κοινωνικής συναίνεσης, κατορθώνει να ηγεμονεύει⁵.

Έτσι, τα οποιαδήποτε μέτρα του κεφαλαίου έναντι των δυνάμεων της εργασίας εμφανίζονται σαν «μονόδρομος», με το επιχείρημα ότι «Οι οικονομικές επιδόσεις της κάθε χώρας σταθμίζονται πλέον από ξένους επενδυτές και "κερδοσκόπους"», οι οποίοι κυριολεκτικά δεν χαρίζονται πουθενά. Δεν μπορείς πια να τους ξεγελάς με πολιτικά τεχνάσματα. Άρα, η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα θα πρέπει να επιτυγχάνει τους στόχους της εξυγίανσης και της ανάπτυξης, ώστε να καθιστά πιο εύρωστη την οικονομία.... Η οικονομική πολιτική, λοιπόν, προέχει να εξυπηρετεί την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, κυρίως με την προσέλκυση και την πραγματοποίηση συνεχών επενδύσεων» (Γ. Κοτόφωλου 1997).

Ο φόβος, συνεπώς, του «άγνωστου της παγκοσμιοποίησης» λειτουργεί νομιμοποιητικά και ουσυπειρωτικά για την εφαρμογή μιας νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής. Η πίεση του άορατου αλλά πειστικού εχθρού, δηλαδή της «παγκοσμιοποίησης», είναι που εξαναγκάζει τις εργαζόμενες τάξεις να ανεχθούν ένα οριακό ποσοστό ανεργίας, την πολιτική μόνιμης λιτότητας, τη χειροτέρευση του επιπέδου διαβίωσης κ.ο.κ., ενώ τριάντα χρόνια πριν αυτό ήταν αδιανόητο.

Ταυτόχρονα, ενδυναμώνονται θεσμοί δίχως νομιμοποίηση, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το έλλειμμα δημοκρατίας και η διαφθορά, αφού οι δημοκρατικοί θεσμοί είναι αδύνατο να συντηρηθούν σε μια άνιση κοινωνία. Κάποιος θα ανέμενε, πολύ λογικά, αναγνωρίζοντας καλοπροαίρετα την τάση για «παγκοσμιοποίηση», όχι μόνο το τέλος του εθνικού κράτους, αλλά και το τέλος ή τουλάχιστον την άμβλυση των εθνικισμών ανά τον κόσμο, τη μείωση του τοπικιστικού πνεύματος, της ξενοφοβίας κ.τ.λ. Όμως, η πραγματικότητα δείχνει ότι στην «εποχή της παγκοσμιοποίησης» ξαναγεννιέται το πνεύμα του εθνικισμού και του τοπικισμού, αναθερμαίνονται φυλετικά και εθνικά πάθη, αυξάνονται τα περιοριστικά μέτρα των ανεπτυγμένων δυτικών κρατών όσον αφορά τη μετανάστευση και εντείνεται η τάση προς το μυστικισμό και τη θρησκοληψία.

5. Η έννοια της ηγεμονίας μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς συναρθρώνονται οι σχέσεις κοινωνικής συναίνεσης με τις σχέσεις καταστολής, «που είναι η "συνταγματοποιημένη" βία του κράτους δικαίου» (Ν. Πουλαντζάς 1984, 67). Επιπρόσθετα μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι ο ρόλος του κράτους δεν περιορίζεται μόνο στην καταστολή ως «όργανο βίας στα χέρια μιας τάξης», αλλά υπάρχει και σαν σχέση συναίνεσης, το οποίο επιχειρεί κάθε φορά να εκπροσωπήσει και τα λαϊκά στρώματα, προκειμένου να λειτουργήσουν όλοι οι υπόλοιποι θεσμοί και συνεπώς οι εκμεταλλευτικές σχέσεις.

Για παράδειγμα, έναν τέτοιο ρόλο έχει αναλάβει τα τελευταία χρόνια, μεταξύ άλλων, και η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, που, διαμέσου του εκπροσώπου της αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, χρησιμοποιεί συστηματικά την κινδυνολογία της «καταστροφικής παγκοσμιοποίησης», γεννώντας συλλογικές φοβίες και αντιδράσεις για μια δήθεν πολιτιστική ομογενοποίηση, που στην πραγματικότητα είναι αμφισβητήσιμο αν και κατά πόσο υπάρχει, στην ένταση με την οποία περιγράφεται και προβάλλεται.

Ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος στην ομιλία του στο Σύνταγμα, στις 21 Ιουνίου 2000, μεταξύ άλλων λέει: «Η Εκκλησία ... αποδέχεται τα περισσότερα οικονομικά και αναπτυξιακά μεγέθη της παγκοσμιοποίησης Αλλά δεν αποδέχεται το πολιτισμικό μέρος της, που αποβλέπει στην ομογενοποίηση των λαών ...» Η χρήση της κινδυνολογίας ως ρητορικού μέσου γεννά το φόβο απέναντι σε κάτι το ασαφές και τελικά καταλήγει στην υποταγή ή στη λαθεμένη αντίδραση. Οι θεωρίες της συνομοσίας κυριαρχούν, άλλοτε θεωρώντας ως συνωμότες κατά του συνόλου των λαών την «πολιτική ηγεσία των ΗΠΑ» ή την Ε.Ε., άλλοτε χαρακτηρίζοντας την παγκοσμιοποίηση ως «όργανο του παγκόσμιου εγκλήματος» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 1999).

Οι υπερβολές μιας «παγκόσμιας κοινωνίας και οικονομίας» ή μιας «πολιτιστικής ομοιογενοποίησης», γεννούν εύλογα τις υπερβολές και τις φοβίες περί της «διάλυσης των εθνικών ταυτοτήτων και γλωσσών» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 1999) κ.ά. Έτσι, εκεί που θεωρούσαμε πως ο διαχωρισμός της πολιτείας από την Εκκλησία στην Ελλάδα ήταν ένα, έστω και σιωπηρά, ξεκαθαρισμένο ζήτημα, ξαφνικά η «παγκοσμιοποιητική» ιδεολογία αφυπνίζει εθνικιστικά και τοπικιστικά στοιχεία που έρχονται να αποτελέσουν τους πολιτιστικούς ή πολιτικούς φωσθήρες (και βέβαια να αυξήσουν τη μαζικότητα και τα «κέρδη τους»).

Ο χαρακτηρισμός της «παγκοσμιοποίησης» ως ιδεολογήματος δεν σημαίνει τόσο ότι αποτελεί μια ψευδή πρόταση, όσο μια προσπάθεια εμφάνισης μιας ταξικής επιλογής, η οποία επιχειρεί να παρουσιάσει το ιδιοτελές συμφέρον των αρχουσών τάξεων ως συμφέρον όλης της κοινωνίας. Έτσι, αυτό που θεωρεί ως «απίστευτο» για την παγκοσμιοποίηση ο Κ. Βεργόπουλος (1999γ, σ. 326), δηλαδή «ότι γίνεται αποδεκτή ως αναγκαία και απαραίτητη εξυγιαντική προτεραιότητα ακόμη και από μέρος των εκατομμυρίων θυμάτων της», για εμάς αποτελεί ένα ζωντανό παράδειγμα της ηγεμονικής και νομιμοποιητικής δύναμης του όρου.

Για να γίνει εφικτό να παρουσιαστεί η «παγκοσμιοποίηση» ως μια μη αναστρέψιμη πορεία και να πεισθούν οι εργαζόμενοι περί του «αναπόφευκτου» των εφαρμοζόμενων πολιτικών, έχει διαμορφωθεί γύρω από τον εν λόγω όρο ένα ιδεολογικό σύμπλεγμα και μια κοσμοαντίληψη, μέσω της οποίας έχει δημιουργηθεί μια συναινετική ατμόσφαιρα⁶ και η συνείδηση ότι οι πράξεις των ανθρώπων είναι, υποτίθεται, αποτέλεσμα της «ελευθέρως» απόφασής τους⁷. Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός μπορεί

6. Προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική συναίνεση, αξιολογή είναι η θέση και η αποστολή των διανοουμένων, των οποίων η συμβολή στη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» είναι πολύ σημαντική.

7. Η κυβερνητική εξουσία κερδίζει τη συναίνεση εκείνων που υποτάσσει, με μια ολόκληρη σειρά

και ηγεμονεύει, αξιοποιώντας τα επιχειρήματα περί της «παγκοσμιοποίησης των οικονομιών», τα οποία υποτίθεται ότι επιτάσσουν ως «εθνικό συμφέρον» την προσαρμογή της χώρας στις επιταγές της «νέας εποχής», δηλαδή της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής.

Τέλος, για να αντιστραφεί το εν λόγω κλίμα, η λύση βρίσκεται στην προτροπή που κάνει ο Κ. Βεργόπουλος (1999γ) ότι «... πρέπει και η Αριστερά και τα κοινωνικά κινήματα να εγκαταλείψουν την ιδέα του μονόδρομου που έχει επιβληθεί την τελευταία δεκαετία σε συνθήκες ιδεολογικού κενού και να καταλάβουν ότι οφείλουν και μπορούν να διεκδικήσουν μεταβολή της οικονομικής πολιτικής».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελής, Γιάννης (1999), «Γρήγορες ιδιωτικοποιήσεις για χάρη των ξένων επενδυτών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 20/ 6/ 99, σ. 116.
- Αλτουσέρ, Λ. (1994), *Θέσεις (1964-1975)*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Ανδριανόπουλος, Ανδρέας (1999α), «Ο Νόαμ Τσόμκι, η Παγκοσμιοποίηση και ο Φόβος του Καινούργιου», *Τα Νέα*, 3/7/1999, σ. Ν17.
- Ανδριανόπουλος, Ανδρέας (1999β), «Το Σύνδρομο του Κακομοίρη», *Τα Νέα*, 15/7/99, σ. Ν07.
- Ανδριανόπουλος Ανδρέας, (2000), «Παγκοσμιοποίηση», *Τα Νέα*, 1/4/00, σ. R14.
- Βεργόπουλος, Κώστας (1999α), «Μεταδημοκρατική Εποχή», *Τα Νέα*, 9/9/99, σ. Ν06.
- Βεργόπουλος, Κώστας (1999β), «Η Αδύνατη Παγκοσμιοποίηση», *Τα Νέα*, 2/12/99, σ. Ν06.
- Βεργόπουλος, Κώστας (1999γ), *Παγκοσμιοποίηση, η Μεγάλη Χίμαιρα*, Αθήνα, Λιβάνη.
- Βεργόπουλος, Κώστας (2000α), «Αισιοδοξία», *Τα Νέα*, 13/1/00, σ. Ν06.
- Βεργόπουλος, Κώστας (2000β), «Ουασιγκτόνια Συναίνεση», *Τα Νέα*, 10/2/00, σ. Ν06.
- Γαλιάτσος, Παναγιώτης & Ρούσσος Βρανάς (2000), «Παγκοσμιοποίηση», *Τα Νέα*, 1/4/00, σ. R14.
- Γραμματικός, Νίκος - Δημήτρης Α. Κατσορίδας - Γιώργος Κολλιός (2000), «Οι Επιπτώσεις της "Παγκοσμιοποίησης" στον Κόσμο της Εργασίας», *Ενημέρωση*, 61-62.
- Διακογιάννης, Γιάννης (2000), «Βεργόπουλος-Μουζέλης: Ποιος φοβάται την παγκοσμιοποίηση;», *Τα Νέα*, 15/3/00, σ. Ν14.
- Δημητράκος, Δ. (1998), «Ποιος φοβάται την παγκοσμιοποίηση», *Το Βήμα*, 22/2/98.
- Δημητράκος, Δ. (2000), «Τι Απόγινε ο Ιμπεριαλισμός;», *Το Βήμα*, 20/8/00.
- Fischer, Stanley (2000), *Globalization: Valid Concerns?*, Ομιλία σε συνέδριο της Federal

θεσμών, άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένων με το κράτος. Η τηλεόραση, η οικογένεια, η εκπαίδευση, η Εκκλησία, το ραδιόφωνο, οι εφημερίδες, τα κόμματα, τα συνδικάτα, όλ' αυτά και άλλα ακόμη μπορούν να θεωρηθούν μηχανισμοί ηγεμονίας και κοινωνικού ελέγχου ή αλλιώς ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους (Λ. Αλτουσέρ 1994, 83 και 85), οι οποίοι έχουν ως έργο τους να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, δένοντας τα άτομα στην εξουσία με την κοινωνική συναίνεση και λιγότερο με τον εξαναγκασμό, δηλαδή τους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

- Reserve Bank of Kansas City, Jackson Hole, Wyoming, Σεπτέμβριος.
- Ζανιάς Π., Γιώργος (2000), «Η Πορεία προς τη Νέα Οικονομία», *Το Βήμα*, 25/3/00.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2000), *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση. Ετήσια Έκθεση*.
- Ιωακείμης, Κ.Π. (1999), «Ελλάδα και Παγκοσμιοποίηση», *Τα Νέα*, 24/9/99, σ. Ν06.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας, (1999), *Η ΟΝΕ, οι Μισθοί και η Ανεργία*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΣΕ.
- Κατσορίδας, Α. Δημήτρης (1999), *Ο Μύθος της Παγκοσμιοποίησης. Οι Μεταμορφώσεις του Ιμπεριαλισμού*, Αθήνα, Καμπύλη.
- Καϊμάκης, Ν. (1998), «Παγκοσμιοποίηση: ο θρίαμβος του κεφαλαίου», *Η Αυγή*, 9/8/1998.
- Κοτζιάς, Ν. (1993), *Κράτος και πολιτική. Η διαλεκτική του κράτους*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, σσ. 372-373.
- Κοτζιάς, Ν. (1998), «Κατακερματισμός και Παγκοσμιοποίηση», στο Μπάρμπερ Μπέντζαμιν, *Ο Κόσμος των Mac κόντρα στους Τζιχάντ*, Άγγελος Φιλιππάτος (μετάφρ.), Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 9-50.
- Κοτζιάς, Ν. (1999), «Θεωρίες για την Παγκοσμιοποίηση και οι Ασυμμετρίες της Πραγματικότητας», στο Μπεκ Ούρλιχ, *Τι Είναι Παγκοσμιοποίηση;*, μετάφραση Γιώργος Παυλόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 11-53.
- Κοτώφολος, Γ. (1997), «Παγκοσμιοποίηση; Άλλα Λόγια ν' Αγαπιόμαστε...», *Η Καθημερινή*, 30/11/1997
- Krugman, Paul (1994), «Competitiveness: a Dangerous Obsession», *Foreign Affairs*, 77, 2, σ. 28-45.
- Krugman, Paul (1995), «Growing World Trade: Causes and Consequences», *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 1995, σσ. 327-362.
- Λίποβατς, Θάνος (2000), «Η Σύγχρονη Νεωτερικότητα: Παγκοσμιοποίηση και Ατομικισμός», *Το Βήμα*, 18/2/00, σσ. 14-15.
- Λουκής, Ν. Ευριπίδης (2001), «Η πρόκληση της σύγχρονης τεχνολογίας», *Ημερησία*, 20-21/1/2001.
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη (1999), «Εισαγωγή», στο Γκρέι Τζων, *Απατηλή Αυγή: Οι Αυταπάτες του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*, μτφρ. Θάνος Χατζόπουλος, Αθήνα, Πόλις.
- Λύτρας, Ν. Ανδρέας (2000), *Κοινωνία και Εργασία: Ο Ρόλος των Κοινωνικών Τάξεων*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μελάς, Κώστας (1999), *Παγκοσμιοποίηση. Νέα Φάση Διεθνοποίησης της Οικονομίας: Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μηλιός, Γιάννης (1997), *Θεωρίες για τον Παγκόσμιο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Κριτική.
- Μηλιός, Γιάννης (2000), «Η "Συμβολική" Σημασία της Πράγας. Πώς Αντιπαλεύεται η "Παγκοσμιοποίηση"», *Εποχή*, 8/10/2000.
- Μιχαήλ, Σάββας (1997), «Η Παγκοσμιοποίηση Πέρα από το Μύθο», *Άρδην*, Μάιος-Ιούνιος, σσ. 48-50.
- Μπιτσάκης, Ευτύχης, «Παγκοσμιοποίηση», *Τα Νέα*, 22/12/00, σ. Ν06.
- Μποτόπουλος, Κώστας (1999), «Όχι Μόνο Καταναλωτές», *Τα Νέα*, 6/12/99, σ. Ν06.
- Ναξάκης, Χάρης (1997), «Η Παγκοσμιοποίηση της Παραγωγής», *Άρδην*, 8, Μάιος-Ιούνιος, σσ. 52-54.
- Παπαντωνίου, Γιάννος (2000), *Η Ελληνική Οικονομία Απέναντι στις Προκλήσεις της Νέας Εποχής*, Ομιλία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών στην εκδήλωση του Ελληνο-Αμερικανικού Επιμελητηρίου, Αθήνα, 4/12/2000.

- Πελαγίδης, Θοδωρής (επιμ.) (1994), *Η Νέα Παγκόσμια Οικονομία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Πουλιαντζής, Ν. (1984), *Για τον Γκράμσι*, Αθήνα, Πολύτυπο.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος (2000), «Η Μυθολογία της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης», *Τετράδια Εργασίας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 41.
- Σημίτης, Κώστας (1997), *Ομιλία του Πρωθυπουργού στην προ Ημερησίας Διατάξεως Συνζήτηση στη Βουλή για την Οικονομία*, Αθήνα, 19/5/97.
- Σημίτης, Κώστας (2000α), «Για μια Προοδευτική Διακυβέρνηση στον 21ο Αιώνα», *Το Βήμα*, 28/5/00, σσ. Α1 και Α4.
- Σημίτης, Κώστας (2000β), *Ομιλία στην «Ημερίδα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για την Προοδευτική Διακυβέρνηση»*, Αθήνα, 5/7/00.
- Σημίτης, Κώστας (2000γ), *Προγραμματικές Δηλώσεις*, Αθήνα, 22/4/2000.
- Σκανδαλίδης, Κώστας (2000), «Πέντε Προτάσεις για μια Πολιτική Απασχόλησης», *Τα Νέα*.
- Σταμάτης, Κώστας (2000α), «Παγκοσμιοποίηση και Εθνικό Κράτος», *Κυριακάτικη Αυγή*, 28/5/00, σ. 31.
- Σταμάτης, Γιώργος (2000β), «Περί Παγκοσμιοποίησης», *Ουτοπία*, 38, Ιανουάριος - Φεβρουάριος, σσ. 8-12.
- Τάσιος, Θ.Π. (1999), «Η Παγκοσμιοποίηση και το Μέλλον του Κράτους», *Το Βήμα*, 24/10/99.
- Τομπάζος, Σταύρος (1999), *Παγκοσμιοποίηση & Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσεκούρας, Ι. (2000), «Έχει Ηθική ο Καπιταλισμός;», *Το Βήμα*, 19/11/00.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης (1998), *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Χριστοδουλάκης, Νίκος (1999α), «Η Πρόοδος και οι Ευκαιρίες», *Τα Νέα*, 20/3/99, σ. 106.
- Χριστοδουλάκης, Νίκος (1999β), «Παγκοσμιοποίηση: Ιδεολογική Διάσταση και Συνέπειες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24/6/99, σσ. 70-71.
- Χριστόδουλος, (1999), *Ομιλία στο Συνέδριο «Συνάντηση των Αθηνών '99», Ανεξαρτησία και Ειρήνη*, ΚΕΑΔΕΑ, 13, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος, σσ. 18-19.
- Χριστόδουλος (2000α), *Ομιλία στο Γεύμα των Ξένων Ανταποκριτών*, Αθήνα, 31/5/00.
- Χριστόδουλος (2000β), *Ομιλία στο Σύνταγμα*, Αθήνα, 21/6/00.
- Αωνύμου, (1996), «The C-word Strikes Back», *The Economist*, 1/1/96.